

K filosofickým základům jazykového universalismu

(Od Komenského k Zamenhofovi)

Naše téma je součástí neobyčejně důležité kapitoly z historie evropské kultury. Ale proč je naše téma pro tuto kapitolu tak důležité? Vysvětlení se nám dostane, budeme-li chtít odpovědět na otázku, jak vznikla Evropa v dnešním slova smyslu a co utvářelo od počátku charakteristické rysy její kultury.

Evropa nebyla nikdy totožná s Římským impériem s jejím dominantním jazykem - latinou: Římské impérium zahrnovalo jen její část a zároveň přesahovalo do Asie a Afriky. Evropa vzniká až s jeho rozpadem a po něm. Tehdy dost bouřlivě vstupuje na západě Eurasijského superkontinentu na místo starého Říma do dějin rodina nových národů. Není to rodina ladná a harmonická, je to rodina stále se svářící a plná nestejnorodých zvyků, idejí, náboženství, a hlavně mluvící desítkami různých a navzájem často dosti nesrozumitelných jazyků, jichž během historie ještě přibývá.

Latina, která i po pádu západořímské říše měla na evropském západě dominantní postavení, upevnila si svou starou pozici v souvislosti s christianizací ještě více než dříve. Dokonce i právní normy germánských kmenů byly sepsány latinsky, a to i u těch kmenů, kde převládalo ariánství a kde se liturgie konala v domácích jazycích lidových. Avšak s postupující provincializací a gentilizací, jež nastávala v době přechodu do středověku zejména jednak u Germánů a jednak na Iberském poloostrově, dostal vývoj latiny v různých oblastech svůj odlišný regionální charakter; vznikly tzv. „národní jazyky“: italština, španělština, francouzština a rétorománština. Tzv. karolínská renesance 8. a 9. století měla sice za následek návrat k očištěné latině, ale jejím dalším důsledkem bylo, že se z této „čisté“ latiny stal už jazyk umělý. Od té doby se literární vzdělání, a tím ani teologie, a dokonce ani modlitba již nerealizovaly v mateřském jazyce. Latina se stala jazykem vzdělanosti, jemuž se bylo třeba učit, jazykem, pro nějž lidé přestali mít přirozený cit a který byl už od národních společenství odtržen. V takovéto podobě (a vlastně díky ní) však zůstala latina universálním nadnárodním jazykovým médiem Západu.

Jazykové poměry byly v Evropě za tzv. latinského středověku a raného novověku velmi podobné dnešní situaci sanskrtu a klasické arabštiny. Obyvatelé našeho kontinentu mluvili zprvu mateřskými jazyky vývojově na úrovni staré angličtiny, staré skandinávštiny, staré francouzštiny, popř. praslovanských dialektů, a později jejich novověkými verzemi. Od 6., 7., popř. 8. století latina přestávala a nakonec přestala být jazykem mateřským, protože jí už nikdo nepoužíval od útlého dětství. Latina se však až do raného novověku proto ještě nestala jazykem mrtvým. Metaforicky bychom mohli říci, že během středověku a většinou i dlouho po něm

spočívala jen v jakémisi limbickém zázvěti jako jazyk neživý, ale zároveň i nemrtvý. Zatímco středověké živé jazyky podléhaly proměnám co do místa i času, latina zůstávala poměrně konstantním jazykovým útvarem prestižním. Přesně to formuloval Dante: *Per nobilità, perché lo latino è perpetuo e non corruttibile, e lo volgare è non stabile e corruttibile. (Pro šlechtu je tedy latina trvalá a neporušitelná, a pro lid je nestabilní a porušitelná.)*¹

Velmi výstižně lze pak v těchto dobách národní jazyk charakterizovat jako jazyk mateřský čili *lingua materna*, kdežto latinu spíše jako *lingua paterna* „jazyk otcovský“. Takovým způsobem se totiž dobře postihuje místo tohoto jazyka – latiny - v rámci patriarchálního, muži dominovaného uspořádání společnosti. Byl to jazyk, jemuž se museli učit hlavně chlapi, aby mohli získat postavení v církvi, na universitě a ve státní, popř. dvorské službě.

Je zřejmé, že tato nová, rodící se mnohojazyčná evropská civilizace byla od samého počátku ohrožena fragmentací a rozpadem. Evropané pak přirozeně hledají během svých dějin prostředky, jak se tomuto nebezpečí ubránit, a mezi těmito prostředky zaujímá postupně stále výraznější místo idea jednoho dokonalého jazyka, který by pomohl řešit politické, náboženské a koneckonců i hospodářské nesnáze evropského subkontinentu. Tato idea, že kdysi existoval dokonalý jazyk, který vyjadřoval bez jakýchkoli víceznačností podstatu všech možných věcí a pojmů, zaměstnávala mysl filosofů, teologů a mystiků; byla to idea, která se vracela ke starozákonním představám knih Mojžíšových. Od starověku až do renesance se nepochybovalo, že jazyk, jímž se mluvilo v zahradě ráje, byl naprosto dokonalý a že tento autentický, původní jazyk může být obnoven a že lidstvo bude schopno skrze něj pochopit pravý smysl bytí. Různé verze této víry přetrvaly až do osmnáctého století a ani dnes není tato myšlenka úplně opuštěna, neboť i dnešní vědci se snaží vytvořit dokonalý přirozený jazyk pro přístroje, které jsou uměle inteligentní.

Mohli bychom toto spleť kluků otázek sledovat třeba po starší židovsko-hebrejské linii různých variant kabbaly nebo po linii hebrejštiny jako matky jazyků, v podstatě bychom se mohli soustředit na stará východiska plynoucí z hlubokých napětí náboženského rázu. To vše necháme dnes stranou. Přeskočíme až do dob renesance, humanismu a osvícenství, do dob, kdy učenci začali s nadšením pracovat představu apriorního filosofického jazyka, který by vyloučil *idola* (tento termín známe hlavně z díla Francise Bacona *Novum organum*, 1620), tj. falešné, nesprávné myšlenky pocházející z lidské povahy samé, ať už kolektivní, nebo individuální, nebo z filosofických dogmat předávaných tradicí, nebo dále – a to nás zajímá nejvíce – ze způsobu, jak užíváme jazyka samého (*idola fori*). Tyto způsoby nedokonalého užívání jazyka byly určeny potřebami prostých lidí, čímž byly porušeny racionální postupy myšlení, a idola, které nám běžný obecný jazyk vnucuje, jsou buďto jména pro neexistující věci, nebo zmatená, špatně definovaná a

neúplná jména pro věci existující. Podle Francise Bacona je zapotřebí lingvistické terapie, aby se člověk naučil mluvit správně, dokonale vědecky. Problém viděl v tom, jak formulovat abecedu základních pojmů, jak vytvořit jakýsi strukturovaný rejstřík veškerého lidského vědění. Idola ve svém důsledku způsobují zatemnění mysli lidí a vzdalují je od pokroku vědy.

Není náhoda, že oživený zájem o nový a univerzální jazyk vzešel většinou z Británie. Šlo při tom o víc než jen o odraz anglické expanze v tomto období; byla zde i specificky náboženská stránka věci. Ačkoli byla latina stále ještě společným jazykem učenců, pro anglického ducha byla asociativně spojena s katolickou církví. A kromě toho byla pro anglické mluvčí příliš těžká. Charles Hooke si stěžoval na „častý sarkasmus cizinců, kteří si tropí smích, když vidí u Angličanů (jinak docela dobrých vzdělanců) takovou neschopnost mluvit latinsky“.²

Není zde od místa připomenout slova polského filosofa Leszka Kołakowského z r. 2000 o místě latiny v evropské civilizaci:

*Televizní kanály, které oprádně celý svět, tytéž McDonaldy v Tokiu, v Timbuktu i v Omsku, Papuánci s plechovkami coca-coly – to jsou nepochybné jevy civilizační expanze Západu. Samy o sobě nejsou ani tak příliš nebezpečné, ztrácí se však ona kouzelná různorodost světa. Mám takovou zásadu, že na mezinárodních shromážděních, kde je dovoleno užívat jiných jazyků než angličtiny, mluvím v jiných jazycích. Dominance latiny taky nebyla dobrá a nakonec díky emancipaci národních jazyků jsme se dočkali moderní literatury. Latina však byla příznakem naší evropské totožnosti, angličtina ovšem takovým příznakem není.*³

Ve svém usilování o společný jazyk měli Angličané důvody obchodní (opavdu si mysleli, že univerzální jazyk jim usnadní výměnu zboží na frankfurtském trhu) i důvody pedagogické, neboť anglický pravopis byl v sedmnáctém století daleko nepravdělnější než dnes. Byla to i doba, kdy se dělaly první pokusy naučit mluvit hluchoněmé, a Dalgarno v tomto směru i hodně experimentoval. Cave Beck napsal, že vynález univerzálního jazyka by byl pro lidstvo výhodou, protože by podnítil obchod a ušetřil by mu také výlohy za najímání tlumočnicků. Dodal ovšem také, že by sloužil i šíření Evangelia, zdá se však zřejmé, že evangelizace byla pro něj jen dalším aspektem evropské expanze do nově objevených zemí. Byl přímo posedlý, stejně jako ostatní jazykoví teoretikové jeho doby, výklady o jazyce gest, s jehož pomocí vedli cestovatelé své první rozhovory s obyvateli oněch vzdálených břehů. Ve zprávě o svých výzkumech v Novém Světě r. 1527 si Alvaro Nuñez Cabeza de Vaca stěžoval na potíže, které měl, když se chtěl domluvit s domorodci mluvícími tisíci různých dialektů, a popisoval, jak cestovatelům vydatně napomáhal jazyk gest, k němuž se museli uchýlovat. Beckovo dílo obsahuje frontispice, na němž se ukazuje, jak

Evropan předává Beckův projekt Hindustánci, Afričanovi a americkému Indiánovi, který sám se vyjadřuje gestem ruky.⁴

A koneckonců zde byl sám problém jazyka vědy. Nové objevy ve fyzice a přírodních vědách jen uspišily potřebu nalézt adekvátní nomenklaturu, aby se našel vhodný protějšek symbolické a alegorické vágnosti alchymických termínů.

Dalgarno se tímto problémem zabýval v oddíle nazvaném „Ke čtenáři“ svého *Ars signorum* z r. 1661: bylo nutno nalézt jazyk, který by redukoval redundance, anomálie, homonymity a nejednoznačnosti. Specificky uváděl, že takový jazyk by nutně musel podněcovat kontakt mezi lidmi, jakož i pomáhat při léčení filosofie od sofismat a malicherných hádek filosofů o slovíčka. Co bylo dlouhé věky považováno za největší sílu Písma svatého – jeho neurčitost a symbolická hustota – bylo nyní považováno za omezení.

Do tohoto britského hledání vstoupil 1641 Komenský a jeho přítomnost v Anglii zapůsobila na tuto britskou situaci, jakož i na celou situaci západoevropskou, zcela nezanedbatelně. Komenský byl příslušníkem Jednoty bratrské tíhnoucí k mysticismu doby, myslitelem, který už v oněch časech hrál i svou úlohu – byť polemickou – v rosenkruciánském dění. Tajné bratrstvo Růžového kříže hlásající *allgemeine und general Reformation der gantzen weiten Welt* vzrušilo tehdy prudce celou Evropu a silně zapůsobilo i na Komenského, mj. už také tím, že si nárokovalo tajemný vynález dokonalého univerzálního magického jazyka, s pomocí něhož zamýšlelo rozšířit své učení po celém světě.

13. kapitola Labyrintu (Poutník se na Rose-Crucios dívá) slovy Poutníkovými to říká takto:

A hned tu na placu uslyším trouby zvuk, po němž ohlédnu se, vidím jezdícího na koni a svolávajícího filozofy. Kteríž když se stádně odevšad valili, začal jim pěti jazyky o nedokonalosti svobodných umění a celé filozofie vypravovati: a kterak někteří slavní, od Boha na to vzbuzení mužů takové všechny nedostatky již vyšetřili a doplnili a moudrost lidskou na ten stupeň, na kterémž v ráji před pádem byla, přivedli. Zlato dělali že mezi sta kusy nejmenší u nich jest: proto že celá natura jim nahá již a odkrytá jest, kterému tvorů formu odniti aneb dáti chtějí, že mohou dle libosti. Jazyky všech národů že umějí, co se po všem okřšlku zemském i na Novém světě děje, všecko vědí a s sebou, i vzdáleni jsouce, by na tisíc mil bylo, rozmlouvati umějí.⁵

O svých zklamaných nadějích pak Komenský mluví opět slovy Poutníkovými, poté, co oklamání lidé na trhu prohlašují všechny rosenkruciánské vymoženosti za podvod:

A já k průvodčím svým řekl: "A což z toho všeho nic býti má? ach mé naděje! jáť sem se, tu takové trošty vida, těšil, že příhodnou myslí své pastvu najdu!"⁶

Byl tedy náš Učitel národů inspirován náboženskými ideály, které byly cizí vědeckým záměrům anglického prostředí, v němž se křížily nejrůznější projekty, někdy podobné, někdy přímo protikladné, přičemž dokonalý univerzální jazyk býval jen jedním z řady aspektů.

Na Komenského aspirace je třeba nahlížet v rámci tradice vševědy - *pansofie*; nadto byly jeho pansofické cíle silně ovlivněny právě jeho vlastními zájmy pedagogickými. Komenský byl podobně jako Francis Bacon ostrým kritikem nedostatků přirozeného jazyka. Ve své *Pansofii Christianae liber III* (1639-1640) hájil reformu, která by vyloučila z jazyka řečnické a obrazné užívání slov, neboť tyto jevy považoval za zdroj nejednoznačnosti. Požadoval, aby význam slov byl fixní, neměnný, aby pro každou věc bylo jedno jméno, aby se tak navrátily slovům jejich původní významy. Roku 1668 ve *Via lucis* Komenský pak poskytuje předpisy, jak vytvořit umělý univerzální jazyk. Sám se jej však do detailů nikdy nepokusil zpracovat.

V atmosféře mimořádného duchovního napětí očekávalo sedmnácté století změnu – všeobecnou reformu vědění a morálky, obnovení náboženské sensibility. Toto období ovládala víra, že se blíží nové, zlaté století. Guillaume Postel vskutku použil v titulu jednoho svého díla výrazu „zlaté století“. A nadto to byla víra, kterou sdíleli katolíci s protestanty, třebaže si představovali každý něco poněkud jiného. Autoři od Campanelly až po Andreae vymýšleli projekty ideálních států. Nejen Guillaume Postel, i jiní myslitelé v různých zemích plánovali návrhy univerzální monarchie. Třicetiletá válka v tom všem působila jako katalyzátor: požár válečných konfliktů přeskakoval z jedné krajiny do druhé a vyvolával na jedné straně náboženskou nenávist a nacionalistické vášně a zplodil moderní pojem tzv. státních zájmů, na druhé straně však přivedl na svět celou plejádu mystických duchů, kteří snili o všeobecném míru.

Nyní byla pansofie rozhodně něčím více než pedagogickou metodou; byla utopickou vizí, v níž světová rada měla vytvořit dokonalý stát spolu s dokonalým filosofickým jazykem, Panglosií. Je zajímavé si uvědomit, že Komenský fakticky napsal toto dílo ještě před rokem 1641, kdy po svém putování celou Evropou během Třicetileté války našel útočiště v Londýně. *Via lucis* zajisté v té době kolovala v rukopisné podobě i v anglickém prostředí.

Budoucí postup vývoje jazykové nápravy v rámci *panglossie* měl mít tři stadia: 1. fází je *pantoglottia* (kultivace všech jazyků), 2. fází je *polyglottia* (kultivace jen několika vybraných nejdůležitějších jazyků), 3. fází je *monoglottia* (kultivace jednoho jediného univerzálního jazyka). Komenský zdůrazňoval, že

vytvoření dokonalého univerzálního jazyka bude možné, až bude dokončeno pansofické poznání světa. V tom však byla skryta fatální kontradikce: Zdar projektu vytvoření univerzálního jazyka byl závislý na zdaru pansofického projektu - a naopak úspěch pansofického projektu závisel na úspěchu při vytvoření univerzálního jazyka.

Uvedli jsme, že Komenskému v poslední instanci vůbec nešlo o poznání stavu dnešního jazyka lidí, který považoval za pokažený. Na druhé straně ovšem víme, že Komenský víceméně prakticky znal a do jisté míry i ovládal celou řadu evropských jazyků. Byl rovněž informován o jazycích mimoevropských na úrovni znalostí své doby, tj. již po velkých zeměpisných objevech v Asii a Americe. Měl už k dispozici i řadu informací přinesených do Evropy misionáři, zejména jesuity, z Indie a z Dálného východu (známé dílo prvního velkého novověkého sinologa jesuity Matteo Ricciho *De christiana expeditione apod Sinas ab Societate Jesu suscepta* vyšlo r. 1615). Náš Comenius dovedl velmi bystře postihnout podobnosti mezi různými jazyky jednotlivých jazykových rodin. Známa jsou jeho tehdy značně novátorská srovnání maďarsko-finská, jichž se dovolával i Leibniz.⁷ (Nezapomeňme, že rodina Komenského měla své kořeny v Uhrách, přišli po katastrofě roku 1526 a jeho otec měl maďarské příjmení Szeges zv. Nivnický.)

Podle toho, jak formuloval svá pozorování, není pochyb, že již rozpoznával nesnáze staré biblické monogenetické teorie jazyka. Největší potíž a rozpaky mu vzhledem k tradiční biblicko-mytologické koncepci ovšem činily jednak dosti podrobné informace o čínštině a jejím „předbabylonském“ stáří a písmu, jednak nově objevené indiánské jazyky v Americe. Nejen Číňané, ale ani Indiáni totiž neměli evidentně nic společného s biblickým mýtem o Babylonské věži a vytvořili si na nesmírně vzdáleném kontinentě stovky a stovky jazyků. Bylo tedy příliš mnoho výjimek nijak nepodporujících starou monogenetickou tezi, která se nicméně ještě v jeho době (a koneckonců u většiny pozdějších učenců až do konce 18. století) přijímala vesměs bez výhrad. Byl to právě Komenský, kdo si jako jeden z prvních uvědomil, že se starým pojetím vzniku a vývoje jazyků není něco v pořádku a že ještě bude zapotřebí mnoha srovnávacích studií současných živých jazyků jakožto materiálové základny pro vytvoření jazyka univerzálního. Podle jeho názoru je každý jazyk zakořeněn ve vývojovém procesu souvisícím s životem lidských společenství jako tkáň proplétajících se prvků, které se nedají od sebe oddělit. Třebaže stále věřil v biblický mýtus o zmatení jazyků, rezignoval na rekonstrukci domnělého původního prajazyka lidstva a návrat k němu, naproti tomu ale neopustil svůj perspektivní mystický cíl. Proto upnul veškerou svou snahu k vytvoření snadného a dokonalého umělého jazyka, zůstává však věren své kontinentální náboženské tradici. Protože byl zaměřen především na všenápravu lidstva, bylo mu zřejmě zcela cizí ono světské a zcela výlučné pojetí umělého jazyka *a priori*, které se začalo v té době rozvíjet v Anglii.

Vyhraněný a intenzivním pedagogickým zaměřením vytříbený smysl pro jazykovou realitu Komenskému patrně nedovoloval, aby se oddával čistě spekulativním abstraktním představám o ideálním univerzálním jazyku. Jeho představy o ideálním jazyce prozrazují, že byl v tomto ohledu spíše praktickým znalcem jazyků a pedagogem než spekulativním filosofem a teologem. Na rozdíl od mnoha jiných dával totiž přednost čistě empirickému řešení problému. Doporučoval vždy, aby nový umělý jazyk využil dobrých a výhodných stránek živých přirozených jazyků jakožto svých vzorů kombinováním nejlepších a nejvýhodnějších rysů většího počtu jazyků. Takovou výhodnou vlastností pro něj byla u hebrejštiny a němčiny jednoslabičnost kořenů, u řečtiny zase schopnost skládání morfémů do kompozit, u latiny „sladká“ artikulace, tj. libozvučnost, u turečtiny pružnost v deklinaci, u angličtiny ekonomická flexe. Je patrné, že při svých snahách o vytvoření efektivního umělého jazyka vědomě usiloval o odstranění redundance (a údajné nelogičnosti), tak charakteristické a nápadné v přirozených jazycích, ale zároveň o zachování těch vlastností přirozených jazyků, které se v praktické komunikaci mezi lidmi osvědčují a kterých bylo možno pro univerzální jazyk využít. Jakožto jazykový reformátor pozoroval s mimořádným zájmem rovněž výsledky analogických procesů, které v přirozených jazycích probíhají spontánně; ty chtěl systematizovat a využít jich ve svém voluntaristickém modelu umělého univerzálního jazyka. I gramatiku hodnotí podle míry analogie kladně a podle míry anomálie záporně. V dokonalém univerzálním jazyce každý jazykový prvek měl být ovšem „oduševněn“ významem. Učení se paradigmátům mělo přinášet současně i poznání struktury světa.

Komenský nebyl s to připustit, že by jazyk, výtvar rozumné lidské bytosti, byl jen arbitrární a iracionální, musel tedy předpokládat, že původní dokonalost se nějak porušila a pokazila, ale že reforma je myslitelná. Komplikovanost, nelogičnost a vágnost, které prý byly do jazyka vneseny zvenčí, se podle jeho neotřesitelného přesvědčení, v tomto ohledu blízkého Baconovu, dají vyléčit racionálním zkoumáním, které povede k harmonické řeči s těmi vlastnostmi, o nichž jsme se již zmínili: k nomenklatuře věcí, ke shodě ve významech a k integrálnímu systému gramatických pravidel, ale také ke schopnosti vyjevovat mystickou podstatu věcí.

Komenský byl tedy nesporně výjimečným myslitelem evropského formátu, který svou vlastní filosofii jazyka plně podřídil vytvoření nového jazyka filosofie, jazyka pro mysticky motivovanou filosofii zdokonalení a konečného spasení lidstva. Ještě spíše než od apriorních koncepcí britských myslitelů, jakými byli Baconovi pokračovatelé, hlavně John Wilkins, George Dalgarno, Thomas Urquhart of Cromarty a koneckonců i Francis Lodowick v Anglii, a Descartes a Leibniz a jejich pokračovatelé na kontinentě, vedla k moderním aposteriorním a smíšeným koncepcím univerzálního mezinárodního pomocného jazyka 19. století

cesta spíše přes Komenského a jiné více pedagogicky a empiricky než abstraktně zaměřené filosofy a velké učitele. Že tomu tak zřejmě bylo, svědčí drobná okolnost z životopisu tvůrce Esperanta a filosofie homaranismu.

Zamenhof, narozený 1859, byl totiž okouzlen myšlenkou mezinárodního jazyka již od svých chlapeckých let. Když se ho jeho strýček Josef ptal, co je to za nehebrejské jméno, které si vybral podle židovského zvyku pro styk s *gojim*, sedmnáctiletý Eliezer/Lejzer/Lazar Zamenhof odpověděl, že si vybral Ludvík proto, že našel údaj o Lodwickovi (psaném i „Lodowick“) v jednom díle Komenského (v dopise z 31. března 1876).⁸ Jde o Francise Lodwicka, jehož dílo z roku 1652 se jmenovalo *The Groundwork or Foundation Laid (or So Intended) for the Framing of a New Perfect Language and a Universal Common Writing* – „Základna neboli Položený Základ (nebo alespoň Tak Zamýšlený) pro Vymezení Nového Dokonalého Jazyka a Univerzálního Obecného Psaní“. Z toho ovšem plyne, že Zamenhof Komenského dílo již jako mladík znal a že jím byl i hluboce ovlivněn. To je krásné téma pro mladé historiky Esperanta.

Mirek Čejka

Poznámky

---

¹ *Convivio* 1.5.7; in: Dante Alighieri: *Opere minori. Tomo I. Parte II.* Ed. Cesare Vasoli & Domenico de Robertis. Ricciardi, Milano - Napoli 1988, str. 33.

² Viz Umberto Eco, *The Search for the Perfect Language*, kap. 10. Blackwell, London 1995, 209.

³ Leszek Kołakowski o barbarství v *Rozmowach na koniec wieku 2*, které s ním roku 2000 vedli Katarzyna Janowska a Piotr Mucharski. Znak, Warszawa, 2000.

⁴ Viz Eco, *ibid.*, 210.

⁵ Jan Ámos Komenský: *Labyrint Světa a Lusthauz Srdce. Kapitola XIII: Poutník se na Rose-Crucios dívá.*

⁶ *Ibid.*

⁷ Srov. G. W. Leibniz: *Opera omnia*. Genève 1768, ed. L. Dutens (De Tournes). Tomus IV, pars II (*Brevis designatio mediationum de originibus gentium, ductis potissimum ex indicio linguarum*), str. 192: *Porro nulla linguarum Europæarum Hungariæ æquæ ac Finnica accedit, quod Comenius, quantum sciam, primus notavit. Ibid., tomus VI, pars II (Dissertatio de origine Germanorum)*, str. 204: *Hungaricam autem linguam in multis Fennonicæ consentire jam Comenius in Didacticis & Sternielmius in argentei Codicis præfatione notarunt.*

⁸ Srov. Vitaliano Lamberti: *Una voce per il mondo. Lejzer Zamenhof, il creatore dell'Esperanto*. Mursia, Milano, 1990.